

OMLADINA IZ 1918 GODINE¹⁾

Kao zagrebačko dijete ponio sam iz Jugoslavije snažne i neizbrisive dojmove mladih dana. Nikad nisam vjerovao da nas sa starim prijateljima vezuju bratskom ljubavi samo nebrojni grobovi onkraj mora. Jer ako još zaista preostade šaćica jugoslovenskih Jevreja, koja po broju ne prevazilazi polovinu predratne Zagrebačke jevrejske općine, nema sumnje da ona crpe svoju volju za jevrejskim izživljavanjem iz sjećanja na stremljenja ljudi koji do kraja ostadoše mladi. U vihoru fašističkog uništavanja i oluji rata nestadoše mnogi i najdragoceniji nam drugovi. Njima i sjeni Patnika-Borca sačuvaćemo uspomenu prikazom svetoženja i borbe našega pokoljenja. Prikupićemo o tome svjedočanstva živih svjedoka. Nažalost ih nema mnogo. Tu i tamo koja prosjeda glava, „omladinac” jugoslovenskog podrijetla u šestom deceniju života.

*

Postoje sporadični dokumenti o davnim, prvim tragovima jevrejskog življa u jugoslovenskim krajevima. Nisu svi jednako vjerodostojni. Dijelom upućuju na rimska i srednjovjekovna vremena i vode ka gradovima dalmatinske obale: Splitu, Zadru i Dubrovniku. Iskopine u Stobima izazvale su pažnju javnosti još davno pred rat. Pisalo se često i o srednjovjekovnim općinama u Mariboru, Ptuj, Celju i Zagrebu. Ipak, niko nije uspio da rekonstruiše historijsku sliku na osnovu do sada pronadenih dokumenata. Nije, prema tome, provjereno da li je u prošlosti zaista bilo u svim tim mjestima jevrejskog života, ili su tek pojedini Jevreji živjeli u njima. Nije ni preostalo nikakvo svjedočanstvo koje bi potvrdilo da su stvarali kulturne vrednote u duhu svojega doba.

Jevreji aškenaskog podrijetla koji još preostadoše u Jugoslaviji uglavnom su potomci doseljenika iz Mađarske, Slovačke, Burgenlanda, Austrije, Češke, Moravske, Poljske i Njemačke. Djedovi su im stizali u jugoslovenske krajeve od XVIII stoljeća pa naovamo.

Nisu svagdje objeručke primali novoga došljaka. Često se on naselio u novom kraju i protivu volje autohtonog pučanstva. Opisi borbe novodoseljenih Jevreja za pravo na nastanbu i rad, dakle za opstanak, pune decenijama anale Zagrebačke općine. Najčešće

¹⁾ Odlomci iz veće studije

bi se oni nastanili u Vlaškoj ulici kao štćenici Kaptola, jer su se cehovi i trgovci s Griča uporno branili od te „najezde konkurenata”. Imade u Vidričevom „Skercu” vjeran odraz neraspoloženja prema nepoželjnom strancu, tom „crnom Židovu Jezajji, koji na sivom magarcu jaše”. Riječ je o malom kramaru, „kuferašu” koji stalno obliječe pragove pozemljušica zabitnih sela i seoceta i, ne poznavajući jezik i običaje nove mu okoline, nastoji da što bolje proda svoju sitnu robu neupućenom kupcu. Ta je sitna trgovinaevala u ona vremena u mnogim krajevima svijeta. U Hrvatskoj nije bila, izgleda, privlačna domaćim trgovcima naviklim na sajmove po različitim mjestima. Ali novi došljak prihvatio se je odmah te mogućnosti zarade. Uostalom, čine to imigranti mnogih zemalja i danas. Ko je htio zaraditi nasušni hljeb nije se mnogo skanjivao pred „samostalnim” poslom „jašući na sivom magarcu”.

Nije ovdje mjesto za opširnu raspravu i temeljit prikaz jevrejske općine u Zagrebu. Ali nas zanima razvitak kroz stotinu i pedeset godina iz zabačene palanke u jevrejski centar Jugoslavije. U tom srazmjerno kratkom povjesnom razdoblju odrazuju se u njoj borbe za građansku ravnopravnost, emancipaciju, asimilatorska nastojanja i, najzad, obnova pod uplivom narodnog pokreta.

U početku ovoga historijskog perioda njezino stanje nije bilo zavidno. Prvi su njezini članovi stigli krajem XVIII vijeka. Biskupija ih je, doduše, u većini slučajeva štitala pred gričkim prohtjevima, ali kler je u isto vrijeme uporno tražio izvršenje konkordata s Vatikanom. Taj je konkordat dao svećenstvu srednjovjekovne mogućnosti da krsti djecu Jevreja i protiv volje njihovih roditelja. Međutim, naši su došljaci bili u ono doba još veoma otporni, „tvrdoglavi” nevjernici i nisu otstupali od svojih roditeljskih prava. Prisilno krštenje nije uspijevalo.

Mlada je općina izabrala 1809 Aharona Palotu prvim svojim rabinom. On je kroz gotovo četiri decenije vršio svoju dužnost u sitnim i teškim prilikama pred emancipaciju. Poslije njega izmjenjivali su se češće rabini i propovjednici. Izgleda da ih mlada i siromašna općina nije mogla zadovoljiti. Tvrde da se je jedan od njih, Goldman, pokrstio. Stvari su krenule najbolje tek kasnije, dolaskom Hozeje Jakobija.

U „Godišnjaku zagrebačke općine” za g. 5688 (1927—28) donosi Gavro Švarc nekoliko činjenica iz ranijih godina. Iz arhiva Hevre Kadiše preštampani su faksimili potpisa članova iz 1854 g. Četrdesetdvojica potpisali su se kurzivnim hebrejskim pismenima, iako većina u jidiš transkripciji, a samo jedan goticom.

Nakon izvojtšene građanske ravnopravnosti privredno se stanje Jevreja znatno popravilo. Mnogi sinovi trgovaca birali su slobodna zanimanja. Oni su na univerzama Beča, Praga i Pešte upoznali ideje o asimilaciji mojsijevaca nejevrejske narodnosti, i donosili ih kao mesijanska otkrovenja svojim kućama. Ali za asimilaciju nije trebalo akademske naobrazbe. Do nje je u maloj sredini, bez pravih veza s jevrejskim masama, moralo doći po pri-

rodi stvari. Ona je Jevrejstvo prekalupila u vjeru, u skladu s dekretima Napoleona jevrejskom „sinhedriju” s početka stoljeća. Uvjet za sticanje građanskih prava bio je prema tome u odricanju jevrejske narodnosti. Asimilatori „primili” su rado drugu nacionalnost. Jevrejstvo ih je potsjećalo na ropstvo geta. Namjera im je bila da budu po vjeri Jevreji u svojim kućama i sinagogama, a izvan njih — ne-Jevreji. Asimilacija nije uspjela, jer između nje i napuštanja Jevrejstva nema značajne razlike.

Ni stav nejevrejske sredine prema jevrejskoj asimilaciji nije bio uvijek pouzdan. Preovladavao bi na mahove antisemitizam. A događaji iz najbliže prošlosti mogli su svakog nepristrasnog posmatrača pokolebati o „prirodnom” putu tog prilagođavanja okolini.

U tu sredinu došao je u drugoj polovini prošlog stoljeća mladi rabin iz Berlina, Hozeja Jakobi. Rodom iz Kenigsberga u Istočnoj Pruskoj, svršio je u Berlinu nauke i ponio odanle napredne poglede na budućnost Jevrejstva. Oduševljen učenik Greca i berlinskih naučnika, nadao se je da će mu položaj omogućiti znanstveni rad u novoj sredini. Doduše, jevrejska osnovna škola otvorena je već ranije u staroj općinskoj zgradi u Petrinjskoj ulici (1858 g.). Ali on je — kao njezin dugogodišnji upravitelj — uveo savremene odgojne metode, izdavajući udžbenike iz jevrejskih predmeta, naročito biblijske povijesti. Nije zanemarivao ni odgoj vanškolske omladine poučavajući je u Talmud-Tori, osnovama hebrejske gramatike i drugim predmetima. U njegovo doba podignut je hram u Praškoj ulici koji su ustaše srušili sa zemljom. Bio je prvi pokrovitelj „Literarnih sastanaka”, udruženja jevrejskih srednjoškolaraca (osnovano 1898). Kći, većina unuka i praunuka žive mu danas u Izraelu.

Zapravo je začudno da je čovjek Jakobijeva formata mogao djelovati preko pola stoljeća u asimilatorskoj zagrebačkoj općini. Jer u njoj je vladala klika parnasim i gabajim nastojeći da za sebe zadrži „počasne” općinske stolice. Jevrejstvo im je bila deveta briga, Jevrejstvo koje je već davno učmalo u srcima tih jevrejskih ignoranata. O tome je pisao David Špicer zanimljivu raspravu u svescima „Omanuta”. Razložio je tamo detalje borbe za opstanak jevrejske škole, koja je asimilantima bila trn u oku. Stolice općinskih „gromovnika” prelazile bi oporučno od oca na sina. Stari, kurijalni izborni sistem omogućio je decenijama vladavinu malog broja imućnih, asimilantskih porodica.

Međutim je izvjesno previranje u krugovima omladine stalo da kvari račune asimilatorskih vlastodržaca. S početka nisu jasno shvatili značaj te pojave. Smatrali su je prolaznom pojavom koja će naskoro nestati s propašću herclijanskog cionizma. Trpjeli su pisanje Gavre Švarca o jevrejskim predmetima, dapače, progutali su i njegovu „Povijest Židova”. Bili su u početku trpeljivi prema omladini „Literarnih” nadajući se da će postati njihov podmladak. Ali kad su pored „Literarnih” nikla akademska udruženja omladine „Bar Giora”, „Judeja” i „Esperansa”, kad je jedva dvadeseto-

godišnji Aleksa Liht prepjevao i štampao Rozenfeldove „Pjesme geta“ i stao izdavati „Židovsku smotru“, kad je osnovano prvo „Društvo židovskih namještenika“ na čelu sa Hermanom Lihtom. Maksom Borovicem i drugovima, i kad je osnovan „Makabi“ pod vođstvom Adolfa Lihta, Julije Keniga i mnogih drugih i, najzad, kad je osnovan Savez cionističkih akademičara iz jugoslovenskih zemalja, onda je tek asimilacija osjetila da su stvari ozbiljne i da joj je vlast ugrožena. Za razliku od ranijih generacija, cionistička je omladina stala s interesom da prati razlaganja svojega učitelja. Gavre Švarca, o povjesnom razvitku Jevrejstva, i voljno je slušala njegova razlaganja u Talmud-Tori, koju je on vodio poslije Hozeje Jakobija. S druge strane, ta omladina nije pokazivala mnogo razumijevanja za postojeće filantropske institucije, domene gradanske asimilacije, koja je gotovo preko noći ostala bez omladine. Izuzetan je položaj zauzimao u zagrebačkom životu David Zegen. Bio je ponosan Jevrejin, i nije donio krštenicu kad su ga imenovali profesorom matematike na univerzi. Bio je to jedinstven slučaj u povijesti zagrebačkoga sveučilišta onih vremena da nepokršteni Jevrejin predaje nauku hrvatskoj omladini. Doduše, Josip Papo-Papić, Fanika Hajman i drugi smjeli su svojim talentima širiti slavu zagrebačkog teatra, ali bilo je nečuveno da se Jevrejin popne do položaja univerzitetskog profesora!

Kad je 1914 buknuo Prvi svjetski rat ukinuta je, prisilno, svaka društvena djelatnost. Na jevrejskom je frontu zavladao neočekivano primirje između cionista i asimilanata. Sva je omladina mobilizovana, a mlada su godišta uvrštena u skautsku pomoćnu službu.

Četiri dugih godina, u kojima se je vodio rat, kočile su vlasti život udruženja, ali ih nisu mogle zatomiti. Djevojke „B'not Ciona“ naskoro su pod vođstvom Mirjame Vajler obnovile krišom svoja društvena sijela. Na te bi priredbe dolazili i mobilizovani jevrejski vojnici i oficiri koji su se, po dužnosti ili na dopustu, našli na kratko vrijeme u Zagrebu. Deklamovane su makabejske pjesme Cukermana, čitane pripovijesti Pereca, Šalom-Alejhema i Mendelea, i izvještavalo bi se o novostima u jevrejskom svijetu. Vidio sam tamo, pored ostalih gostiju, vojne rabine Margela i Frankfurtera, vinkovačkog rabina koji je kasnije pokušao da nas upozna s osnovama hebrejskog jezika. Bio je otmjen čovjek naprednih naziranja. 1933 sreo sam ga u Beogradu na kongresu Saveza opština. Došao je, začudo, kao predstavnik krajnje desnice — agude! 1916 vlasti su iznova odobrile rad „Literarnih“. Bio je to uspjeh profesora Gavre Švarca, pokrovitelja društva od prvih godina stoljeća. Za prvog je pretsjednika obnovljenog udruženja izabran pokrovitelj sin, Ivo. Pored izdavanja knjiga iz bogate knjižnice udruženja i čitanja sopstvenih „literarnih“ radova društvenih članova, glavni predmet često veoma žive i žučne diskusije ostalo je pitanje „obnova Jevrejstva ili asimilacija?“ U nizu diskusija stao je da jača cionistički uticaj, tako da je naredne godine već izabrano cionističko vođstvo. Iz te

su uprave proizašli ljudi koji su tokom godina imali da preuzmu na sebe dobar dio odgovornosti za razvitak cionističkog pokreta u Jugoslaviji, među njima Hans Hohzinger. dugogodišnji tajnik Saveza cionista.

Ali ni asimilanti nisu mirovali. Osnovali su protucionističko udruženje „Narodni rad”. Ometali bi obnovni rad gdje god su mogli. Naložili su jednom svom članu da pošalje 5.X.1918 slijedeću ponudu „slavnom” odboru „Literarnih sastanaka” (navodim doslovce prema pismu iz svog arhiva): „Pozvali su me prijatelji, da držim predavanje o nacionalnoj svijesti. To bi predavanje imalo razložiti pitanje, da li se mi možemo smatrati Hrvatima i koje konsekvencije za nas proizlaze odatle. Kako je ovo predavanje namijenjeno u prvom redu mladoj generaciji i jer su se u „Literarnim sastancima” slična predavanja već održala, slobodan sam upitati, da li bih o toj temi mogao raspraviti u Vašem društvu.

Molim slavni odbor, da me o tom obavijesti. S odličnim poštovanjem Leo VI. Švarc, cand. phil”.

Tačno je da su se slična predavanja u „Literarnima” već održala. Sjećam se predavanja člana „Narodnog rada”, Hansa Šterna, u kojem je iznio pred mlade ljude sve „tajne” Vajningerove samoubilačke filozofije. Na antisemitski način razložio je značenje hebrejske riječi „goj” e da bi time naškodio jevrejskom nacionalizmu. Ali svi ti i slični podvizi nisu koristili asimilaciji. Već krajem 1917 izašao je prvi broj „Židova” i izlazio neprekidno kroz gotovo 24 godine. Prvi mu je urednik bio Edmund Fišer, a nakon državnog prevrata Alfred Zinger. U prvim danima Ujedinjenja održala je Mjesna cionistička organizacija u Zagrebu veliki miting. Pretsjedavao je Geza Frank. Na zaprepaštenje asimilanata pojavio se je na govorničkoj tribini odličan govornik Srbijanac u uniformi kapetana. Bio je to David Albala.

Naskoro je osnovan Savez cionista Jugoslavije. Za prvog pretsjednika izabran je Hugo Špicer, zet Hozeje Jakobija, a za pročelnika Radnog odbora Ivan Jakobi, sin-jedinac uvaženog starine zagrebačkog. Nakon nekoliko godina, izabrani su na njihovo mjesto David Alkalaj, delegat prvog cionističkog kongresa kao pretsjednik, i Aleksandar Liht, kao pročelnik Radnog odbora. Taj je odbor bio do ustaške strahovlade, 1941, mozak i duša, centralna stanica jugoslovenskog cionizma. Lični mu se sastav, doduše, kroz decenije mijenjao, ali u svojoj suštini ostao je „lihtovski pretsjavnik zagrebačke škole”. Nakon smrti Davida Alkalaja izabran je Liht za pretsjednika Saveza.

Savez židovskih omladinskih udruženja osnovan je u Brodu na Savi 1919. Omladina je bila oduševljena i polagala je velike nade u ovu svoju zemaljsku organizaciju. U prvo su joj voćstvo ušli Nikola Tolnauer, Mile Demajo, Đuka Kohen, Vilo Švarc i mnogi drugi, među ostalima, kasnije, Beno Štajn, Oton Rehnicher, Julia Vajner i Filip Rajner.

Mirjam Vajler osnovala je u Zagrebu prvi jevrejski dječji vrtić „gan“ zasnovan na savremenim odgojnim metodama. Taj je gan postao naskoro uzorom za čitavu zemlju. „Doda Mirjam“ odgajala je u njemu s mnogo ljubavi, godinama, jevrejsku djecu Zagreba za ispravne ljude i Jevreje. Jevreji Zagreba i čitave Jugoslavije zadržace njezinu dragu i svijetlu pojavu u nezaboravnoj uspomeni. Uskoro su stali izlaziti omladinski časopisi „Gideon“ (prvi mu je urednik bio Aleksa Semnic) i „Haaviv“ (dječji list, neko ga je vrijeme uređivao Samuel Romano, liričar, jevrejski pjesnik na srpskohrvatskom jeziku, a pre njega Mirjam Vajler, Cvi Rotmiler, Zdenko Levntal i drugi). Prilozi „Gideonovih“ saradnika izriču „revolt“ omladine onih godina protiv učmalosti u društvu i Jevrejstvu. Značajan mu je bio broj posvećen 25-godišnjici „Literarnih sastanaka“ (1923). Umjesto „Gideona“ pojavio se nakon nekoliko godina „Hanoar“. Njegovi su problemi bili, uglavnom, složeniji. Mnogi su mu prilozi posvećeni socijalističkom cionizmu, naročito „borohovizmu“. I, najzad, pod kraj epohe, „Omanut“. Doduše, nije to bio omladinski list nego organ za sva kulturna pitanja. Ali njegovi glavni saradnici ostali su do posljednjeg daha mladi po nazeranju i osjećanju. Bili su to Eliša Samlaić i Hinko Gotlib, pjesnik naše jevrejske sredine. Biće prilike da se dostojno ocijeni Gotlibova umjetnost, ali u okviru prikaza ovog historijskog perioda treba istaći, općenito, umjetnost njegova izražavanja u pjesmi i prozi. Glavno je svoje djelo stvorio u infernu nacističkog logora i u godinama otpora. Do tog doba bio je prigodan pjesnik i neustrašivi satiričar. Gotovo svaki od posljednjih brojeva „Židova“ i „Omanuta“ donose po koji epigram iz njegova oštra pera na račun hitlerovštine, pokrštenika i drugih dezertera. Ali, bio je i umjetnik prijevoda (Hajne-ove pjesme i lirika novohebrejske literature). Njegova umjetnička ličnost, velikog formata, ostaće značajna u analima jugoslovenskoga Jevrejstva.

Međutim, treba spomenuti još neke pojave iz ranijih godina. „Židovsko narodno društvo“ izdalo je još 1919 Altarčeve „Sabatske sastanke“ posvećene maloj i velikoj djeci. Isak Altarac, kao pisac, nije se od onda pojavio u javnosti. Omladinski savez izdao je nešto kasnije, kao prvu muzičku ediciju u našim krajevima, „Album narodnih pjesana“ u obradi Zige Hiršlera, tada dirigenta Makabijeva pjevačkog zbora. Muzičkim edicijama nastavila je nakon petnaest godina edicija „Omanut“. Žiga Hiršler sakupio je muzički materijal svoje zbirke iz vrela koja mu staviše na raspolaganje studenti iz Istočne Evrope, koji su došli da uče na zagrebačkoj univerzi. Neki među njima izdržavali su se dajući hebrejske časove. Mnogim omladincima bili su najbolji učitelji narodnog jezika. U isto vrijeme osnovali su „Borohov“, klub koji je gajio jidiš književnost među svojim članovima. Mnogobrojni gosti iz „gojskoga“ Zagreba osjetiše tek u „Borohovu“ svu ljepotu jidiša i njegove književnosti. Politički su borohovci, dabome, bili članovi „Poale-ciona“. Stajali su u prisnoj vezi sa sarajevskim „Poale-cionom“, koji je rasturen

za vrijeme protukomunističkih naredaba iz 1925 a njegovi vodi pozatvarani. Tek je kasnije nastavio „Matatja“, jevrejsko radničko udruženje, tradiciju „Poale-ciona“. Međutim je već „Borohov“ obustavio svoju djelatnost, jer mu se najagilniji članovi iseliliše u Erec-Izrael.

U spomenutom „Godišnjaku“ Zagrebačke općine štampan je „Izvjestaj o radu Saveza izletnika Ahdut hacofim“. Taj izvještaj navodi da je „Ahdut hacofim nastao pod imenom Haolim u jeseni godine 1922 kao reakcija na zamrlost koja je u ono vrijeme vladala u zagrebačkoj židovskoj omladini. Prema tome se i prvotni cilj sastojao u tome da se oživi i intenzivira rad te omladine. Na IV omladinskom sletu u Novom Sadu (avgust 1923) osnovan je Ahdut hacofim kao Savez...“

Značajno je u gornjem obrazloženju da izvjesne dijelove omladine nije više zadovoljavao Omladinski savez, koji da nije uspio da oživi i intenzivira rad omladine.

Ipak, bilo je omladine koja je već do godine 1921 intenzivirala svoj rad. Te su već godine halucim s poljoprivrednih hahšarot u Bijeljini i Mostaru pošli na aliju. Pa iako je bilo neuspjeha i razočaranja, dio tih olim povezao se svim svojim bićem sa zemljom otaca i nije je napustio nikada. Njihovim su uzorom pošle, nakon prekida od deset godina, alijot drugih omladinskih pokreta: šomrim i članovi „helet-lavan“-a. Zahvaljujući svojim savršenijim odgojnim putevima, uspjele su gotovo beziznimo u kibučkim naseljima svojih pokreta.

U Zagrebu su osnovane još neke središnje stanice jugoslovenskog cionizma. Sigurno će se naći svjedoci koji će znati vjerodostojno da prikažu njihov povjesni razvitak. Oni će obnoviti sjećanja na partijski razvitak unutar cionističke organizacije, na „Hapoel ha-cair“, „Ligu za radnu Palestinu“, na „Udruženje općih cionista“ i na previranje kod izbora delegata za cionističke kongrese. Oni će istaći udio Roze Haker, te odlične žene i drugarice, pri osnivanju i razvitku „Saveza cionističkih žena, — WIZO“-a, uporediti privrednu zadrugu „Ezra“ sa zadrugama u drugim mjestima, naročito u Sarajevu („Melaha“ i „Geula“), prikazati „Društvo jevrejskih namještenika“ i, ne najzad, nepristrasno predočiti razvitak „Hašomer ha-caira“ i drugih omladinskih i halučkih pokreta.

Pa iako je bilo opravdanog nezadovoljstva s hebreizacijom u cionističkim krugovima, ne treba zaboraviti da je i na tom području prednjačio nekad asimilovani Zagreb svojim razmjernim uspjesima. Mnogi njegovi javni radnici, bivši omladinci poput Mirjame Vajler, Jule Vajner, Ade Kohen, Žige Kišickog i drugih, vladali su „galutski“ hebrejskim jezikom. Bio im je to jezik saobraćaja s jišuvom u Erec-Izraelu. Ali bio je to i jezik s kojega su Šalom Frajberger, Samuel Romano i Ja'akov Maestro prevodili književne tvorevine i štampali ih u posebnim edicijama za srpsko-hrvatsku čitalačku publiku. Ne treba prešutjeti da su se umjetničke ličnosti muzičara Rikarda (Dunde) Švarca i vajara i grafičara

Slavka Brila razvijale pod jakim cionističkim uplivom u Zagrebu. Tačno je da životno djelo Drage Rozenberga ne spada u vremensko razdoblje koje je ovdje izneseno. Ali budući će se historičar morati iscrpno pozabaviti tom svijetlom pojavom bivšeg tajnika Saveza cionista. Pred svoju preranu smrt stigao je u Zagrebu, pod neprijateljskom vlasti, da spasi u punom smislu riječi mnoge živote od propasti i da ublaži nevolju svojih bližnjih u emigraciji. Naprosto je neshvatljivo odakle je taj naoko u sebe povučeni čovjek nasmogao tolike životne energije i snage. I njegovu je ličnost izvajao cionistički Zagreb.

Na općinskim izborima 1923 pobijedili su cionisti. Preuzeli su od asimilantskih vlastodržaca kormilo u svoje ruke. Izabrana je cionistička uprava s Hugom Konom na čelu. Okamenjeni konzervativizam ustuknuo je pred poletnim i naprednim ljudima koji su voljeli i poštivali svoju sredinu.

Staviše, bilo je i na gradskim izborima izvjesnih uspjeha, jer su kao predstavnici Jevreja tada izabrani cionisti, među njima Marko Horn, zaslužni i dugogodišnji član Radnog odbora Saveza cionista i pretsjednik Narodnog društva.

To je u par poteza bilans narodnog preporoda u centru jedne male jevrejske zajednice. Cionska su stremljenja u Jugoslaviji u kratko vrijeme pretvorila amorfnu masu Jevreja u aktivnu čest naroda. Dabome da je poticaj za obnovu došao izvana, iz još postojećih jevrejskih sredina. Tačno je da su cionistički pokret i njegova organizacija, naprosto svojim postojanjem, pomogli njegovoj obnovi. Ali, ustvari, jugoslovensko Jevrejtvo ima da zahvali svojevaskrsnuće cionskim nastojanjima svojih sinova. Kroz četiri decenije oni su postizali uspjehe koji ne bi bili na odmet ni većim zajednicama.

Ne mora se čovjek saglasiti s onim historičarima koji tvrde da ličnosti upravljaju sudbinom zajednica i određuju njihov razvitak. Ali nema sumnje da je, svojim čovječnim i vočstvenim kvalitetima, kao ideolog „integralnog cionizma“ i kao najsnažniji govornik svojega pokoljenja, — Aleksandar Liht visoko podigao ugled svoje uže zajednice.

Ipak, obnova nije morala doći u svakom slučaju. Ako je zaista postignuta, treba priznati da su joj vanjski uvjeti bili skloni. U procesu ujedinjavanja jugoslovenskih naroda bilo je prirodno i ujedinjavanje Jevreja koji su razasuti živjeli među njima.

GODINE PREVIRANJA

Kad je riječ o omladini iz 1918 godine treba, prije svega, reći o kojoj se tu omladini radi. Namjera je da prikazemo, uglavnom, one mlade ljude koji zbog svojih premladih godišta ne stigoše da se uklope u mobilizacioni plan jedne imperije u raspadanju. Prvi svjetski rat prohujao je nad njima uglavnom u pozadini. — Kao

većina daka viših razreda srednjih škola izgradiše i naši mladi ljudi svoj svijet čitanjem domaće i strane književnosti. To je redovito najoduševljenija čitalačka publika modernih strujanja u književnosti. I to su godine u kojima mlad čovjek „guta“ bez strogoga izbora, i iz znatiželje, svaku knjigu na koju će slučajno naići. Po pravilu nema strpljenja a ni životnog iskustva da bi prema svakom pitanju odredio svoj stav. Ali, nasuprot tome, on je u tim godinama prijemljiv za svaku ideju koja mu u suštini obećaje napredak, promjenu nabolje i rješavanje pitanja koja tište mladog čovjeka.

Kad su 1916 zagrebački „Literarni sastanci“ obnovili svoja sjela, knjižnica Udruženja omogućila je mnogom omladincu da se prvi put u svom životu temeljitije upozna s jevrejskim pitanjem. Mnogo se predavalo i diskutovalo u Udruženju. Predmet diskusije nije bio uvijek jevrejski. Mnogo se raspravljalo o pojavama u prirodnim naukama i o najnovijim otkrićima na području astronomije, fizike i kemije. Bilo je i burnih „literarnih“ diskusija. Pa ipak, najzvučljivije bile su diskusije s jevrejskog područja, iako je pretežna većina članova već onda naginjala cionizmu.

Događaji su se nizali velikom brzinom. Stariji nam drugovi savjetovali su da čitamo Bibliju. Poslušali smo ih, ali je nismo razumjeli. Naskoro se uvjerismo da ni oni ne shvaćaju što su čitali. Tačno je da smo „prevodili“ Tanah kod staroga učitelja u osnovnoj školi. Ali kako bi mogao utvrditi da je on znao hebrejski? Osnovi hebrejske gramatike koje smo upoznali u Talmud-Tori bili su veoma oskudni i izbledješe posvema.

Jednog dana pojavio se u Zagrebu Jevrej in u vojničkoj odori. Ostao je mnogima od ondašnje omladine u trajnoj uspomeni. Bio je to čovjek otprilike četrdesetih godina koji je dolazio na priredbe „B'not Ciona“. Nastojao je da se stavi i u vezu s nama, s omladinom „Literarnih“. Ispostavilo se da se zove dr Šterner. Pred rat živio je kao pravnik u Galiciji i bio tamo, kao stariji drug, usko povezan s omladinskim pokretom „Šomer“. Zvali su ga „ujo Šterner“. Njegov je upliv na nas bio značajan. Prvi put pristupio nam je odrastao čovjek da upliviše na nas, a da nas ne odmjeri pri tome „s visoka“. Njegov je način razgovora s nama bio slobodan i drugarski. Nikad nije nastojao da zataška probleme mladoga čovjeka „prelazom na dnevni red“. Naprotiv, govorio je bez okolišenja o odnosu između ženskog i muškog dijela omladine i zahtijevao je čestitost i čistoću u tim odnosima. Pored toga tumačio nam je smisao kulturne obnove jevrejske omladine, značenje hebrejskog jezika za novu generaciju, osnove skautizma i zakone „Šomrim“. Ti su zakoni kasnije štampani u „Jeruba'alu“.

Našlo se dovoljno omladinaca među „Literarnima“ koji su došli da slušaju Šternera. Pričao je o odgojnim pitanjima i savremenim slobodnim školama, o školskoj zajednici Vinekena i odgojnom sistemu Montesori, o uplivu Spitelera i Hansa Blihera na omladinu i o njihovu kultu omladinstva. Doduše, ogradio se od niceanskog obožavanja jakoga čovjeka u filozofiji Blihera, ali nam je razložio

važnost njegova naziranja na omladinske pokrete Srednje Evrope. Bili smo oduševljeni. Najzad se našao odrastao čovjek, napredan Jevrej:in koji govori hebrejski, i taj je razgovarao s nama kao s ravnopravnim drugovima, s nama koji ustvari nismo značili ništa u odgojnom i jevrejskom pogledu. Pošli smo s njim na izlete u prirodu, i tu bi nam zorno tumačio skautske podvige. Nažalost, pokušaj je bio preuranjen, nije uspio da nas predčije u čvrstu i disciplinovanu organizaciju kakva mora da je šomrimska.

Ali stvar nije zapela na ovom neuspjehu. Stali su nam stizati prvi brojevi Buberovog mjesečnika „Der Jude”. Doduše, mnogo štošta nismo razumjeli u njegovim redcima. ali „Pisma iz Erec-Izraela” A. D. Gordona, koja su tamo objavljena, djelovala su na nas svom jednostavnošću svojega jezika, toplinom srca koja ih je provejavala i, pored toga, nepobitnom logikom ideja o povratku zemlji, radu, svim osnovnim poslovima čovjeka od kojih se je Jevrej:in u galutu udaljio. Bio je to za nas, teoretski, prvi susret s ideologijom radne Palestine, dodir koji je kasnije izgrađen u čvrstu povezanost sa socijalističkim cionizmom. — Krajem 1917 počeo je izlaziti „Židov”. Prvi su mu brojevi bili skromni. Odmah smo mu se stavili na raspolaganje — u upravi. Na uglu Petrinjske i Boškovićeve ulice najmljen je malen lokal u koji su smješteni „uredi” Narodnog fonda i uprava lista. Na tom skućenom prostoru, — bilo je jedva mjesta za dva stola i par stolica, — sastajali bi se na „šegrtovanje” ljudi koji su nakon nekoliko godina preuzeli odgovorne položaje u pokretu. Međutim nam je neutralni okvir „Literarnih” postao preuzak. Nismo izašli iz njih, ali osnovasmo, po privatnim kućama, cionističke kružoke na kojima su diskutovani opće jevrejski, i cionistički, i omladinski problemi.

Dva mlada čovjeka istakoše se naročito u tim kružocima, dva oprečna karaktera: Josef Mevorah iz cionističke familije u Prijedoru (brat mu je bio aktívni član „Poale-Ciona”) i Vilo Švarc. Slika Viling djeda (Vilima Švarca, ako se ne varam) bila je izvješena u galeriji bivših raše-kahal, u dvorani jevrejske općine. Josef bio je „iskonski” cionist, prvi je među nama raspacavao šekalim i prodavao markice Narodnog fonda. Rodbinski povezan s Mirjamom Vajler (stanovao je u Zagrebu u kući njezine majke), živio je trajno u cionističkoj atmosferi onih dana. Bio je radna snaga prvog reda, naročito kad je trebalo provesti koju hitnu akciju. Javnosti se plašio, smeo bi se brzo i stao mucati. Vilo mu je bio u svemu protivan. Bilo je u njemu prirodene elegancije kojom se ni Hans Hohzinger nije mogao mjeriti. Svi bi ga zavoljeli „na prvi pogled”. Izgleda da je od oca, Ljudevita, naslijedio humor i oštroumnost. Bio je odličan stilist i još bolji, nadaren govornik koji bi svoje teze znao „briljantno” da izloži i da ih neustrašivo brani. Kod kuće, u staloženim građanskim prilikama, nije odrastao u jevrejskom duhu. Ali možda je prešlo na njega nešto djedovske sklonosti prema Jevrejstvu. Biće da mu je na dnu duše, kao pod žeravicom, još tinjao plam jevrejskog osjećanja. I taj se onda, pored svih prepreka asimilovane

okoline. u nevjerojatnom naletu mladoga čovjeka rasplamsao jednoga dana u snažnu buktinju. U svakom slučaju, kad smo diskutovali — a koji to intelektualac onda nije činio? — o Čemberlenovom talmi-filozofskom obrazloženju kulturnog antisemitizma bajrojske škole, ili o Vajningerovom antisemitskom upoređenju Jevrejstva sa ženskim defektom karaktera („Geschlecht und Charakter”), niko od nas, pa ni najstraniji sin svoje zajednice, nije podlegao blještavim čarima u izvodima tih lažnih proroka. — Dva su se susreta ove omladine pretvorila u jevrejske doživljaje. S objektivne tačke gledišta nema obrazloženja za njihovu važnost. Najzad, dešava se da se sinovi vraćaju iz velikog i stranog svijeta kućama svojim i da zavole tu svoju svojinu koju su, ranije, smatrali palanačkim svijetom. Tako je to bilo i zimi 1917 godine. Đaci, ne-Zagrepcani, razidoše se na božićne praznike po provinciji, u svoje kuće. Jednoga dana nam stiže pismo iz Koprivnice. Pisao nam je prijatelj, sav oduševljen, otprilike ovo: „Djeco, otkrio sam Ameriku, naišao sam na pravog, pravcatog Jevrejina. Dodite da ga upoznate!” Odazvamo se pozivu. Bio je to naš prvi razgovor s Mordehajem Bjelačevskim, ruskim ratnim zarobljenikom zatočenim u Koprivnici. Sloboda kretanja bila mu je ograničena ali, srazmjerno, podnosiva. Bio je čovjek osrednjeg stasa, punašan, s naočarima pred kratkovidim očima. Vojnički izgled nije mu bio uvjerljiv. Ali kad je stao da priča svojim jidišem, koji je nastojao da nam olakša ispreplićući ga „tajč” (njemačkim) izrazima, o podzemnom cionističkom radu u carskoj Rusiji, o kulturnim stremljenjima omladine, o remek-djelima Pereca i Solem-Alejhema, o Talmudu i njegovim tumačenjima, onda smo mu zaista morali priznati da smo više nego diletanti u Jevrejstvu. To nam saznanje nije dalo mira. Osjećali smo da nemamo prava govoriti ispred svojega Jevrejstva, jer to Jevrejstvo uglavnom nije sadržalo mnogo više od par otrcanih fraza.

Još smo par mjeseci vodili prepisku s Bjelačevskim. Uspjelo je dapače da ga dovedemo u Zagreb, gdje je predavao u B'not-Cionu o Percu. Ali za vrijeme prevrata je nestao iz vidokruga i nikad mu više ne saznadosmo sudbinu.

Za nas je Bjelačevski bio prvi susret s jevrejskom „stvarnošću”. Nije volio da nastupa u javnosti i protivio se, kako reče, reklami koju provodimo njegovim imenom. Ali kao ljevičarski nastrojen čovjek iz naroda bio je nama, omladincima, bliz po duhu. I nije isključeno da je on položio osnovice za socijalističko svetozrenje mnogih naših drugova. —

Aprila 1918 štampan je prvi svezak „Jeruba'ala”, mjesečnika jevrejske omladine, i izlazio je u Beču do kraja te burne godine. „Gutali” smo priloge njegovih saradnika, Bernfelda. Bubera, Švadrona, Huga Bergmana, Arlosorova i mnogih autora zvučnih imena. Već je u prvom broju iznio Sigfrid Bernseld smjernice Saveza jevrejske omladine, a kasnije je pisao veoma zanimljivo o novoj školi. Švadron nas je oduševio svojim člankom „O grehoti vaših imena”, ali jedva da je ko, dosljedno tome, promijenio ime.

Međutim je za sredinu maja sazvan sastanak omladine u Beču, prvi nakon prekida od četiri godine. Bilo je to vijeće austrijske jevrejske omladine. Cilj mu je bio osnivanje Omladinskog saveza. Pukim slučajem stigne i nama poziv da budemo gosti vijeća. Imali smo izvesnih skrupula prema toj stvari. Posavjetovasmo se s Bjelačevskim. On nam reče da nema smisla savez jedinica koje ustvari i ne postoje. Treba, po njegovom mišljenju, najprije izgraditi pojedince u jevrejske i socijalističke jedinice, i one će onda od slobodne volje pristupiti savezu. Dabome, taj socijal-anarhistički stav nije odgovarao našoj stvarnosti. Ipak nam preporučī, već zbog samog upoznavanja mnogih istaknutih ljudi iz pokreta, da podemo na vijeće. Tako je i bilo. Čuli smo 18 maja svečanu besjedu Martina Bubera koju je počeo ovim riječima (u slobodnom prijevodu): „Omladina ostaje svijetu za navijek mogućnost sreće, ali ona joj stalno propada. Uvijek se iznova pojavljuju na poprištu dvadesetogodišnjaci spremni da ostvare djelo, ali uvijek iznova podležu te mladenačke duše u vrtlogu okoline nauči o općoj koristi“.

Buberove riječi bile su nam onda otkrovenje. Bilo je u njima nešto upliva Blihera, nešto anarhističkog socijalizma Gustava Landauera i, dabome, cionske obnove naroda. Doduše, priznajem da nas je mnogo više zanimala, u generalnoj debati, pojava Eliczera Rigera, pretstavnika galicijske omladine. Nastupio je ponosno ali jednostavno. Umjesto „bubertajč“ govorio je jidiš i hebrejski, činjenica koja nas je impresionirala. Vratili smo se kući odlučni da i kod nas osnujemo savez omladine. — Prvo nam je bilo da svoje kružoke proglasimo cionističkim omladinskim udruženjem „Dror“ (Sloboda).

Ali ljeti i rane jeseni 1918 sva je već okolina bila u previranju. U haotičnom raspadanju habsburške monarhije spremalo se jugoslovensko oslobođenje. I ovaj su puta Jevreji imali da plate tuđi „ceh“. „Zeleni kadri“ stali su pljačkati imovinu seoskih Jevreja, a bilo je i ljudskih žrtava.

U takvim su vremenima preuzeli „Drorovci“ voćstvo „Lite-rarnih“. Taj otvoreno cionistički pravac, iako je odgovarao stvarnom raspoloženju većine društvenih članova, doveo nas je u oštar sukob s pokroviteljem udruženja, profesorom Gavrom Švarcom. Ne treba zaboraviti da je u ono vrijeme općina bila još u rukama asimilanata. Još su se podavali iluzijama da im sudbina u jevrejskoj zajednici Zagreba nije zapečaćena. Štaviše, objeđivali su cionističku omladinu zbog veza s komunistima. Ta je optužba bila, u najmanju ruku, vremenski preuranjena. Jer lične su veze uspostavljene s Augustom Cesarcom i Nikom Ećimovićem tek u doba izlaženja „Plamena“ i kasnije.

I koje li ironije sudbine! Gavro Švarc je nakon nekoliko godina, kao rabin, optužen od članova asimilatorskog „Narodnog rada“ da drži cionističke propovijedi. Original tog protesta s potpisima asimilatorskih zastupnika općinskog vijeća nalazi se sada u Izraelu.

Vode „Drora“ izgurani su po odluci pokrovitelja iz uprave „Literarnih“. Na njihovo su mjesto došli „Drorovci“ iz centra, manje opasni po budućnost omladine.

Sam „Dror“ postojao je još neko vrijeme. Njegovi bi se članovi sastajali u kafanskim prostorijama da održe redovite izvještaje i predavanja u svom duhu, nesmetani od cenzora. Naskoro su stali prolaziti Zagrebom prvi halucini iz Istočne Evrope na putu za Erec. „Dror“ bi ih srdačno primao i upriličavao s njima drugarske sastanke. Ali sami članovi udruženja nisu pošli 1918 godine za primjerom njihovim. Ko će utvrditi da li je to bilo ispravno?

Pod vidom događaja koji su od onda prohujali svijetom, historija će neumitno prosuditi obol koji je pridonijela ta omladina stremljenju svojega vremena. Već danas, iz vremenske udaljenosti od getovo četiri decenije, van svake je sumnje da je bio dragocjen.